

ΔΥΟ ΑΓΝΩΣΤΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ
ΑΠΟΔΕΙΚΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΚΠΟΡΕΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ
(cod. Vind. theol. gr. 78)

Το 1988 ο Ι. Κακριδής παρουσίασε τη σλαβονική μετάφραση των δύο Ἀποδεικτικῶν Λόγων του Γρηγορίου Παλαμά *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος*, η οποία έγινε περί το 1360 και παραδίδεται ἀπὸ τον κώδικα Dečani 88 και τα ἀπόγραφα του.¹ Ο μελετητῆς υποστήριξε ὅτι το ελληνικὸ κείμενο με βάση το οποίο έγινε η συγκεκριμένη μετάφραση των Ἀποδεικτικῶν Λόγων δεν ταυτίζοταν με αὐτὸ που γνωρίζουμε ἀπὸ τη χειρόγραφη παράδοση, ἀλλὰ αποτελοῦσε μάλλον μια παλαιότερη και αρκετὰ συντομότερη παραλλαγή του. Η παραλλαγή αὐτὴ αντιπροσώπευε την αρχικὴ ἐκδοση των Λόγων που ετοίμασε ο συγγραφέας το 1334/35, με ἀφορμὴ τις συζητήσεις που έγιναν την εποχὴ εκείνη στην Κωνσταντινούπολη για την ἔνωση των Εκκλησιῶν και κατὰ τις οποίες τους παπικούς ἀπεσταλμένους εἶχε ἀντιμετωπίσει ἐκ μέρους των Βυζαντινῶν ο Βαρλαάμ ο Καλαβρός.² ἀντίθετα, το κείμενο που γνωρίζουμε ἀπὸ την ελληνικὴ χειρόγραφη παράδοση ἀντιπροσωπεύει, σύμφωνα με

Ευχαριστῶ θερμὰ την καθηγήτρια κ. Σοφία Κοτζάμπαση και τη συνάδελφο Ειρήνη Αφεντουλίδου-Leitgeb για την κριτικὴ θεώρηση της εργασίας μου αὐτῆς. Ευχαριστῶ ἐπίσης τον δρ. Chr. Gastgeber (Institut für Byzanzforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften) για τη συνδρομὴ του στη μελέτη μου.

1. Βλ. Ι. Kakridis, *Codex 88 des Klosters Dečani und seine griechischen Vorlagen. Ein Kapitel der serbisch-byzantinischen Literaturbeziehungen im 14. Jahrhundert* [Slavistische Beiträge 233], Μόναχο 1988, κυρίως σσ. 52-85.

2. Βλ. Κακριδής, σσ. 62-65 και 81. Πρβ. ἐπίσης Ι. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas* [Patristica Sorbonensia 3], Παρίσι 1959, σσ. 60 και 342· R. E. Sinkewicz, «A New Interpretation for the First Episode in the Controversy Between Barlaam the Calabrian and Gregory Palamas», *JThS*, n.s. 31 (1980) 489-500 και του ίδιου, «Gregory Palamas», στο: C. G. Conticello – Vassa Conticello, *La théologie byzantine et sa tradition*, II (XIIIe-XIXe s.), Turnhout 2002, σ. 133. Διαφορετικὰ ἀπὸ τον Meyendorff και τον Sinkewicz, ο Κακριδής υποστηρίζει ὅτι ο Παλαμάς δεν συνέθεσε τους δύο Ἀποδεικτικὸς Λόγους του *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος* ως ἀπάντηση στις θέσεις που εἶχε διατυπώσει ο Βαρλαάμ ο Καλαβρός, ἀλλὰ ὅτι φιλοδοξοῦσε, ἐνδεχομένως, με τα συγκεκριμένα ἔργα του να προκριθεῖ ο ἴδιος ως ἐκπρόσωπος της βυζαντινῆς πλευρᾶς στις συζητήσεις με τους παπικούς ἀπεσταλμένους.

τον Κακριδῆ, τη δεύτερη «έκδοση» των Ἀποδεικτικῶν Λόγων που επιμελήθηκε ο Παλαμάς περί το 1355, όταν επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη έπειτα από την αιχμαλωσία του από τους Τούρκους, όπως μαρτυρεί ο Φιλόθεος Κόκκινος στο εγκώμιό του για τον άγιο.³ Το ελληνικό κείμενο της πρώτης «έκδοσης» των Ἀποδεικτικῶν Λόγων του Γρηγορίου Παλαμά δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα σε κάποιο χειρόγραφο, κατά πάσα πιθανότητα, όπως επισημαίνει ο Κακριδῆς, διότι η δεύτερη «έκδοση» των Λόγων αντικατέστησε και κατά κάποιο τρόπο ακύρωσε την πρώτη.⁴ Φαίνεται, ωστόσο, ότι δύο αποσπάσματα του δεύτερου Ἀποδεικτικοῦ Λόγου που σώζονται στα παράφυλλα του κώδικα Vind. theol. gr. 78 μπορούν να φωτίσουν ενμέρει την εικόνα που παρουσίαζε το κείμενο αυτό στην «πρώτη γραφή» του, επιβεβαιώνοντας, ταυτόχρονα, τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε ο μελετητής ανασυνθέτοντάς το με βάση τη σλαβονική του μετάφραση.

Ο κώδικας Vind. theol. gr. 78 χρονολογείται στον 14ο αι. και δημιουργήθηκε, πιθανότατα, από τη συνένωση δύο ανεξάρτητων, αρχικά, συλλογῶν λειτουργικῶν κανόνων και άλλων υμνολογικῶν κειμένων.⁵ Στα παράφυλλά του (φφ. IV-V και 363/1), τα οποία επίσης ανήκαν αρχικά σε διαφορετικά χειρόγραφα,⁶ παραδίδονται διάφορα αποσπάσματα θεολογικού περιεχομένου, τα οποία στον κατάλογο των Hunger – Kresten δεν ταυτίζονται με γνωστά κείμενα· μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και τα δύο προαναφερθέντα αποσπάσματα από τον δεύτερο Ἀποδεικτικό Λόγο του Γρηγορίου Παλαμά *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος* (φφ. V και 363/1 = αριθμός 13b στην αρίθμηση του καταλόγου), τα οποία αντιστοιχούν στις σσ. 82.4 (ἀποκτένει)-86.21 (οὐκ αὐτήν) [= φ. 363/1] και 103.31 (τὸ ἅγιον)-107.3 (ἐκείνους) [= φ. V] της έκδοσης των Χρήστου – Bobrinsky.⁷

3. Βλ. Φιλοθέου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως λόγος εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης [BHG 718], Δ. Τσάμης (ἐπιμ.), Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικὰ ἔργα [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4], Θεσσαλονίκη 1985, παρ. 104.1-4: ἐν δὲ τῇ τῶν πόλεων βασιλίδι γενόμενος αὐθις, τὸν τε πρὸς Λατίνους περὶ τῆς τοῦ θεοῦ πνεύματος ἐκπορεύσεως ἐν βιβλίοις δυσὶ θαυμαστάως ἐκδίδωσι λόγον, καινόν τινα καὶ ὑπερφυᾶ καὶ οἶον οὐδέπω πρότερον ὑπὲρ τῶν τοιούτων ἢ καθ' ἡμᾶς ἑώρακεν ἐκκλησία. Πρβ. και Κακριδῆς, σσ. 74-75.

4. Βλ. Κακριδῆς, σσ. 55 και 289 σημ. 41.

5. Για την περιγραφή του χειρογράφου βλ. H. Hunger – O. Kresten, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Teil 3/1. Codices theologici 1-100*, Βιέννη 1976, σσ. 139-147.

6. Το φ. IV προέρχεται από χειρόγραφο του πρώτου μισού του 15ου αι., όπως προκύπτει με βάση το υδατόσημο, ενώ τα φφ. V και 363/1 από χειρόγραφο του 14ου αι. (βλ. σχετικά και παρακάτω).

7. Για την έκδοση βλ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμά *Συγγράμματα. Τόμος Α'. Λόγοι ἀπο-*

Τα φύλλα που παραδίδουν τα αποσπάσματα του Λόγου του Γρηγορίου Παλαμά έχουν γραφεί από χέρι του τρίτου τετάρτου του 14ου αι., όπως μπορούμε να συμπεράνουμε με βάση τη γραφή και τα υδατόσημα.⁸ Ο γραφέας χρησιμοποιεί 35-36 σειρές ανά σελίδα και τα αρχικά των παραγράφων σημειώνονται με ερυθρά γράμματα.⁹ Στα περιθώρια υπάρχουν πολυάριθμες προσθήκες στο κυρίως κείμενο γραμμένες από ένα σύγχρονο χέρι, ίσως όχι αυτό του κυρίως γραφέα, καθώς και αποσπάσματα από *apophthegmata patrum*,¹⁰ τα οποία έχουν γραφεί από δύο διαφορετικά,

δεικτικοί, Άντεπιγραφαί, *Επιστολαί πρὸς Βαρλαάμ και Ἀκίνδυνον, Ὑπὲρ ἡσυχάζόντων*, Β. Bobrinsky – Π. Παπαεσαγγέλου – Ι. Meyendorff – Π. Χρήστου (έπιμ.), Θεσσαλονίκη 1962, σσ. 7-21 και 78-152 (κείμενο). Πρβ. επίσης Sinkewicz, «Gregory Palamas», σ. 138.

8. Στο φ. 363/1 υπάρχει υδατόσημο σε σχήμα στέμματος, το οποίο όμως δεν ταυτίζεται με κάποιο από τα αντίστοιχα υδατόσημα που περιλαμβάνονται στους υπάρχοντες καταλόγους. Τα πλησιέστερα δημοσιευμένα υδατόσημα είναι ο αρ. 3250 της συλλογής των Mošin – Trajčić και ο αρ. 4695 της συλλογής του Briquet, που χρονολογούνται στα 1360.

9. Ερυθρογραφημένα είναι επίσης και τα σύμβολα με τα οποία ο γραφέας V¹ (πρβ. παρακάτω σημ. 13) παραπέμπει σε χωρία τα οποία προσθέτει στα περιθώρια του χειρογράφου.

10. Ορισμένα από αυτά ταυτίζονται με αποφθέγματα γνωστά από τις δημοσιευμένες συλλογές (*collectio alphabetica*, *anonyma* και *systematica*) ή με αποσπάσματα άλλων γνωστών κειμένων, μεταξύ άλλων και του Γρηγορίου Παλαμά (στον κατάλογο των Hunger – Kresten εμφανίζονται όλα ως αταύτιστα). Πρόκειται για τα εξής: (α) φ. V^v, αριστερό περιθώριο: *δίχα γὰρ τῆς χάριτος τοῦ θεοῦ, ἄνθρωπος ἀδύνατός ἐστι πρὸς κατόρθωσιν ἀρετῶν* [= Εφραίμ Σύρος, *Πῶς δεῖ παρακαλεῖν ὀλιγορούντας. Παραίνεσις γ'* (CPG 3942.43), σ. 153.12-13 Φραντζολᾶς]. (β) φ. V^v, αριστερό περιθώριο: *οὐ γὰρ χρειάν ἔχει ὁ θεός, ἵνα τὸ στόμα ἢ ἡ γλῶσσα εὐχεται· ἢ γὰρ διακονία τοῦ θεοῦ αὐτῆ ἐστίν· ἵνα οἱ λογισμοί, καὶ ὅλη ἡ ἰσχὺς, καὶ ἡ δύναμις τῆς ψυχῆς· καὶ ὁλος ὁ νοῦς, τέταται πρὸς τὸν θεὸν ἀμετεωριστως* [= Εφραίμ Σύρος, *Λόγος περὶ ἀληθοῦς ἀποταγῆς, καὶ ὃν τρόπον εὐρήσει ψυχὴ τὸν Θεόν· διὸ καὶ ἤλθεν ὁ Κύριος* (CPG 3992), σ. 162.18-21 Φραντζολᾶς]. (γ) φ. V^v, κάτω περιθώριο: *εἶπε ὁ ἀββᾶς Ποιμὴν· ἀρχὴ κακῶν ἐστὶν ὁ περισπασμὸς* [= coll. alph., PG 65, 332C15-D1 (Ποιμὴν, μγ'), coll. syst. κεφ. 2.24 Guy]. (δ) φ. 363/1^r, ἄνω περιθώριο: *αὕτη γὰρ ἐστὶν ἡ μεγάλη ἄσκησις, τὸ ἐν ταῖς νόσοις ἐγκαρτερεῖν· καὶ εὐχαριστηρίους ὕμνους ἀναπέμπειν τῷ θεῷ* [= coll. alph., PG 65, 424C14-D2 (Συγκλητική, η' πρβ. και *Βίος καὶ πολιτεία τῆς ὁσίας καὶ ἀοιδίμου μητρὸς ἡμῶν Συγκλητικῆς* [BHG 1694, CPG 2293], στ. 1034-1035 Αμπελαργά)]. (ε) φ. 363/1^r, ἄνω περιθώριο: *εἶπε γέρον· ἡ κέλλα τοῦ μοναχοῦ ἐστὶν, ἡ κάμινος βαβυλωνῶνος, ὅπου οἱ τρεῖς παῖδες τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ εὐρον· καὶ ὁ στύλος τῆς νεφέλης, ὅθεν ὁ θεὸς τῷ μωυσεῖ ἐλάλησεν* [= coll. anon. απ. 206 Nau, coll. syst. κεφ. 7.46 Guy]. (στ) φ. 363/1^r, δεξιό περιθώριο: *ἔλεπε γέρ(ων)· [...] ὁ ἔσω ἡ(μῶν) ἄνθρωπος νήφει, οὐ δυνατὸν φυλάξαι τὸν ἔξω* [= coll. anon. απ. 239 Nau, coll. syst. κεφ. 10.166 Guy]. (ζ) φ. 363/1^v, ἄνω περιθώριο: *οὐαὶ τοῖς μιαινουσι τὴν ἀληθινὴν πίστιν ἐν αἰρέσεσιν ἢ τοῖς αἰρετικοῖς συγκαταβαίνουσιν* [= Εφραίμ Σύρος, *Λόγος εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ* (CPG 3944), σ. 26.5-6 Φραντζολᾶς και του ἰδίου, *Ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις* (CPG 3969), σ. 89.11-12 Φραντζολᾶς]. (η) φ. 363/1^v, ἄνω περιθώριο (στη συνέχεια του προηγούμενου): *ἐλοῦ θανεῖν ἢ φθόνῳ ὑποταγῆναι, ἐλοῦ ζημίαν ἢ ὄρκον· οὐ γὰρ λείπει τῇ εὐσεβείᾳ ἄμυνα* [= Εφραίμ Σύρος, *Περὶ τοῦ τέλειον εἶναι τὸν μοναχόν* (CPG 3971), σ. 398.6-7 Φραντζολᾶς]. (θ) φ. 363/1^v, αριστερό περιθώριο: *ἠρώτησεν ἀδελφὸς γέροντι τί δεῖ ἀσκεῖν ἐν τῷ κελλίῳ καθήμενον· ἀπ· τὸ μὴ ἔχειν ἀνθρώπου μνήμην ἐν τῷ κελλίῳ καθεζόμενον τὸ σύνολον· ποῖαν οὖν ἐργασίαν ὀφείλει ἔχειν ἐν καρδίᾳ· ἀπ· αὕτη ἐστὶν ἡ τελεία ἐργασία*

μάλλον μεταγενέστερα, χέρια. Προσθήκες/αλλαγές στο κυρίως κείμενο σημειώνονται και στα διάστιχα.¹¹ οι επεμβάσεις αυτές προέρχονται από τον ίδιο γραφέα που κάνει και τις προσθήκες στα περιθώρια. Το ίδιο χέρι, τέλος, διαγράφει ορισμένα χωρία στο κυρίως κείμενο του χφ. (παρατηρείται κυρίως στο φ. V)· η αρχή και το τέλος των χωρίων που διαγράφονται σημειώνονται σε ορισμένες περιπτώσεις με κουκίδες, οι οποίες συνδέονται στη συνέχεια μεταξύ τους με ευθείες ή τεθλασμένες γραμμές. Μετά τον οβελισμό των ενδιάμεσων χωρίων ο γραφέας κάνει τις απαραίτητες αλλαγές, για να αποκαταστήσει τη συντακτική ροή του κειμένου.

Τα αποσπάσματα που σώζονται στα παράφυλλα του χφ. συγκαταλέγονται στους αρχαιότερους μάρτυρες της παράδοσης για τον δεύτερο Ἀποδεικτικό Λόγο του Γρηγορίου Παλαμά *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος*, δεν έχουν όμως ληφθεί υπόψη στην κριτική έκδοση του κειμένου που ετοίμασε ο Β. Bobrinsky.¹² Οι διαφορές τους με το εκδεδωμένο κείμενο εντοπίζονται στα παρακάτω σημεία:¹³

82.14 κοινῆ τε καὶ ἰδίᾳ ἑαυτοῖς V¹ add. supra lineam || 82.21 κακῶς παρ' αὐτῶν ἐξειλημμένα V¹ add. in margine || 82.26 παντάπασι V || 82.28 post τὸ ἅγιον in spatio 11-12 litt. lineam rubram habet V (= V¹?) || 82.28 ἄρ' οὖν V^{PC} (= V¹) || 82.30-83.19 ὡς ταυτὸν εἶναι-ἀπαντήσωμεν V¹ add. in margine || 83.9 καὶ συμφυῆς in margine supra lineam add. V² || 83.9 καὶ ὁμότιμον om. V (= V¹) || 83.9-10 ὁ Χρυ-

μοναχοῦ, τὸ προσέχειν τῷ θεῷ διαπαντὸς ἀπερισπά(στος) [= *Περὶ τοῦ πῶς δεῖ καθίσει ἐν τῷ κελλίῳ καὶ περὶ θεωρίας, κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν*, παρ. 1-2 Guy]· (ι) φ. 363/1^v, κάτω περιθώριο: Ἐλεγον οἱ γέροντες· ὅτι ταῦτά ἐστιν ἃ ζητεῖ ὁ θεὸς παρὰ χριστιανοῖς· ἵνα τίς ὑποταγῇ ταῖς ἁγίαις γραφαῖς· καὶ τὰ λεκτέα πρακτέα· καὶ πείθεσθαι τοῖς ἡγουμένοις καὶ πατράσι πνευματικοῖς [= coll. anon. απ. 388 Nau]· (ια) φ. 363/1^v, κάτω περιθώριο (στη συνέχεια του προηγούμενου): τοῦτο δὲ ἐστὶν ὁ τοῦ Χριστοῦ σταυρὸς, ἢ τῆς ἁμαρτίας κατάργησις [= Γρηγόριος Παλαμάς, *Ομιλία ΙΑ' Εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρὸν* (BHG 425), PG 151, 125B4-5]· (ιβ) φ. 363/1^v, κάτω περιθώριο (στη συνέχεια του προηγούμενου): ἄνθρωπος γὰρ εἰς πρόσωπον θεὸς δὲ εἰς καρδίαν ὄρα· καὶ ἐὰν ῥυπαρῶν ἢ πονηρῶν αὐτῆ γέμη λογισμῶν, τῆς θείας ἀποστροφῆς ἄξιός ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος γίνεται [= Γρηγόριος Παλαμάς, *Ομιλία ΙΒ' Ἐν τῇ τετάρτῃ τῆς ἁγίας τεσσαρακοστῆς Κυριακῆ*, PG 151, 153D11-156A2].

11. Μια κάθετη γραμμὴ συνδέει συνήθως τις συμπληρώσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους με τὸ σημεῖο τοῦ κυρίως κειμένου στο ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν.

12. Τέσσερα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα στα ὁποῖα βασίζεται ἡ ἐκδοση χρονολογούνται ἐπίσης στὸν 14ο αἰ. (Διον. 128 καὶ 200) ἢ μεταξύ 14ου καὶ 15ου αἰ. (Vatic. gr. 790 καὶ 1097). Δυστυχῶς, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι πρόκειται γιὰ κριτικὴ ἐκδοση, δὲν ὑπάρχει ἀνάλυση τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν χειρογράφων.

13. Χρησιμοποιῶ τὰ παρακάτω σύμβολα: V = Vind. theol. gr. 78, V¹ = τὸ χέρι ποὺ κάνει τὶς προσθήκες στα περιθώρια καὶ στα διάστιχα, V² = επεμβάσεις τοῦ V¹ στο κείμενο, οἱ ὁποῖες φαίνεται ὅτι ἔγιναν σε διαφορετικὴ (μάλλον μεταγενέστερη) φάση (ελαφρὰ διαφοροποίηση στο χρῶμα τῆς μελάνης, λιγότερο ἐπιμελημένη γραφὴ). Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς δηλώνει τὴ σελίδα καὶ ὁ δεύτερος τὸν στίχο τῆς ἐκδόσεως τῶν Χρήστου – Bobrinsky. Ὅταν ἀναφέρομαι σε ἄλλα χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὸ κείμενο, χρησιμοποιοῦ τὰ ἴδια σύμβολα ποὺ χρησιμοποιοῦνται καὶ στὴν ἐκδοση.

σόστομος φησι θεολόγος] ὁ Χρυσόστομος θεολόγος φησὶ V (= V¹)¹⁴ || 83.14-15 ἀφέρονται V (= V¹) || 83.29 post τὸ πνεῦμα add. τὸ ἅγιον V || 84.1-5 ἐπιστήσαι-ἐνέργειαν V¹ add. in margine || 84.5-8 καὶ ἡνίκα-ἐστὶ V² add. in margine || 84.9 ante πρὸς ὃ δὲ νῦν ὁ λόγος 19-20 litt. eras. V || 84.9 πρὸς ὃ δὲ νῦν ὁ λόγος V^{pc} (= V¹) || 84.9 inter νῦν et ὁ λόγος V¹ primum ἡμῖν scripsit, deinde delevit || 84.9 post παρ' ἡμῶν 3-4 litt. eras. V || 84.17 τὸν Ζαχαρίου] τὸν τοῦ Ζαχαρίου¹⁵ V (τοῦ supra lineam add.) || 84.21 Ἡσαΐαν V || 84.31-32 πρὸς δὲ-οὖν in margine post correctionem add. V¹ || 84.32 γοῦν] οὖν¹⁶ V || 85.2-4 μᾶλλον δὲ-ἀλλ' V¹ add. in margine || 85.8 δ' εἰπεῖν] δὲ εἰπεῖν¹⁷ V || 85.9-10 καὶ οὐ τοῦτο-ζῶσα ψυχὴ V¹ add. in margine || 86.6-7 αὐθις τῇ μεταδόσει τῶν χαρισμάτων V add. supra lineam || 86.10 post οἶον V add. ἐν ποιῶν fortasse recte¹⁸ || 86.10-12 καὶ κατὰ χάριν-ἐξουσίαν V¹ add. in margine || 86.21 οὐκ αὐτὴν] ἀλλ' οὐκ αὐτὴν¹⁹ V

103.32-33 τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα V¹ add. supra lineam || 103.33-35 ἐξαπέστειλε-πατὴρ V¹ add. in margine superiore || 104.4 inter ἀπερινοήτων et εἰπέ hac verba expuncta in V leguntur: ὡς περιττὸς εἶ καὶ ποικίλος τὴν σοφιστικὴν ἐπιστήμην ὧ ἄνθρωπε· σὺ γε ἡμῖν καὶ τὰ μὴ ὄντα τῷ λόγῳ παραστήσῃς ὡς ὄντα, καὶ τὰ ὄντα ἐκ μέσου καταστήσῃς τῶν ὄντων. εἰ δὲ καὶ κατὰ τῆς σεαυτοῦ κεφαλῆς, οὐ φρονιτεῖς· ἀλλὰ γὰρ εἰ τοῦθ' οὕτως ἔχει, καὶ ὁ πατὴρ σου λοιπόν, ἐκ σοῦ· ἐπεὶ σοῦ· καὶ ἡ μήτηρ ὁμοίως· καὶ αὐτὸς ὁ ἀδελφός σου ἐκ σοῦ· ἐπεὶ σοῦ· καὶ ἀρρητουργὸς ἡμῖν ἀναπέφηνεν, ὁ θεωρὸς τῶν ὑπερκοσμίων, καὶ τὰ ἐκεῖ θεάματα καὶ ἡμῖν τοῖς κάτω καινῶς ἐξηγούμενος, καὶ τῶν παραδεδομένων ἡμῖν περὶ θεοῦ λόγων, αὐτεξουσίως τοὺς μὲν, ἐκβάλλων, τοὺς δὲ, προστιθείς || 104.10 κατὰ σὲ V¹ add. supra lineam || 104.11 post εἰκότως V primum ὅτι οὐκ ἐξ αὐτοῦ τὸ πνεῦμα· σκόπει δέ· οὐ μόνον υἱὸς λέγεται πατρός, καὶ πνεῦμα πατρός, ἀλλὰ καὶ πατὴρ υἱοῦ καὶ πνεύματος· ὡς αἴτιος· καὶ πατὴρ τῶν φώτων· τούτων ἀμφοτέρων δηλαδὴ· καὶ γὰρ ἐκ τοῦ πατρὸς ἀμφοτέρα· εἰ τοίνυν καὶ ὁ υἱὸς τοῦ πνεύματος· ἀλλὰ μὴ μόνον τὸ πνεῦμα τοῦ υἱοῦ ἐλέγετο, θάτερον ἂν, ἔδοξεν ὑπάρχειν ἐκ θατέρου· καὶ οὐδὲ τότ' εἶχε χώραν ἢ σὴ ψευδοδοξία· μᾶλλον γὰρ ἂν, ὁ υἱὸς ἐκ τοῦ πνεύματος ἐδόκει υἱὸς πνεύματος λεγόμενος, ἢ ἐκ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα, πνεῦμα προσαγορευόμενον υἱοῦ· καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ πατὴρ δόξαι ἂν (τὸ πνεῦμα τοῦ υἱοῦ συνεισάγοντος) scripsit, deinde V¹ ὅτι-ἀλλὰ καὶ expunxit, γὰρ supra lineam add. et supra δόξαι γὰρ ἂν litteram α, supra πατὴρ litteram β et supra τὸ πνεῦμα litteram γ posuit || 104.12 inter πατέρα et διὰ τοῦτο hac verba expuncta in V leguntur: πνεῦμα δὲ λέγεται καὶ Παύλου· ὃ καὶ αὐτοῦ ἀπόντος, συνεκκλησιάζει Κορινθίους· ἀλλ' οὐ διατοῦτο καὶ τοῦ πνεύματος πατὴρ ὁ Παῦλος· καὶ πνεύματα δὲ προφητῶν ἔστιν οὐ καλεῖται· ἀλλ' οὐ παρὰ τοῦτο καὶ ἐκ τῶν προφητῶν τὰ πνεύματα || 104.14 post ἐκ τοῦ υἱοῦ V primum πλοῦτος γὰρ ἔστιν αὐτοῦ τὸ πνεῦμα συμφυῆς καὶ ὁμότιμος· καὶ σοῦ γὰρ ὁ σὸς πλοῦτος· ἀλλ' οὐκ ἐκ σοῦ· οὐδὲ σὺ τοῦ σοῦ πλούτου· καὶ σὺ μὲν κρείττων μακρῶ τοῦ σοῦ πλούτου, καὶ δεσπόζεις αὐτοῦ, τυχὸν ἐκ βοσκημάτων ἢ καὶ χείρονος ὕλης συνισταμένου· ἐκεῖνος δ' ἐκ τῆς αὐτῆς οὐσίας ἔφθ. καὶ συνδιαιω-

14. Στο σημεῖο αὐτό το κείμενο που παραδίδει ο V συμφωνεῖ με αὐτό του Σ₁.

15. Η γραφή παραδίδεται και από τους κώδικες Δ₈ και Λ.

16. Η γραφή παραδίδεται και από τους κώδικες Δ₆, Δ₈ και Λ.

17. Η γραφή παραδίδεται και από τους κώδικες Δ₆, Δ₈ και Λ.

18. Η γραφή παραδίδεται και από τους κώδικες Δ, Δ₆, Δ₈, Λ, Λ₁ και Ι₃.

19. Ο V συμφωνεῖ στο σημεῖο αὐτό με τον Δ.

νίζει μετὰ τοῦ πατρὸς καὶ αὐτοῦ, εἰς ἓν κράτος ἀνυπέβλητον· λέγεται τοῖνυν τὸ πνεῦμα, πνεῦμα τοῦ υἱοῦ scripsit, deinde V¹ πλοῦτος–τὸ πνεῦμα et τοῦ υἱοῦ delevit et post πνεῦμα² verba γὰρ αὐτοῦ λέγεται supra lineam add. || 104.15 post ἓν αὐτῶ ὄν V primum verba καὶ τοῦτο διδάσκου παρ’ αὐτοῦ τοῦ μονογενοῦς υἱοῦ τοῦ θεοῦ, τοῦ ἓν ἑαυτῶ ἀιδίως φέροντος τὸ συναΐδιον πνεῦμα· τίς (γὰρ φησιν) add., deinde V¹ verba μονογενοῦς–τίς expunxit et παρ’ αὐτοῦ τοῦ in παρὰ τοῦ (ἀποστόλου) correxit || 104.16 ἀποστόλου V¹ add. in margine || 104.16-17 οὐδεὶς οἶδε, λέγοντος] οὐδεὶς γὰρ φησιν εἶδε ? V (οὐδεὶς supra lineam add. V¹) || 104.19 post ἓν τῶ ἀνθρώπῳ ὄν V primum ὡς ἤκουσας scripsit, deinde delevit || 104.19 τὸ θεῖον V¹ add. supra lineam || 104.20 καλεῖται] λέγεται V || 104.20 τοῦ υἱοῦ¹] τοῦ V¹ add. supra lineam || 104.21 φυσικῶς V¹ add. supra lineam || 104.23-24 ἐκ διαίρεσεως–ἐπεὶ V^{pc} (= V¹) || 104.23 γὰρ om. V || 104.23 ὁ λατινικῶς φρονῶν] ὁ λατίνος ? V || 104.30 ἐάνπερ] –περ V supra lineam || 105.1 φυσικῶς V¹ add. supra lineam || 105.1-2 καὶ ἀναπαυόμενον V¹ add. supra lineam || 105.8 εἴποις²⁰ V || 105.8 πνεῦμα² V¹ add. supra lineam || 105.11-24 ἴδοι–τοῦ (παναγίου πνεύματος) V¹ add. in margine || 105.11-12 τοῦ Χριστοῦ V (= V¹) || 105.12 ἓν τῶ τετάρτῳ V (= V¹) || 105.13 νοῦς ὑπάρχον τοῦτο Χριστοῦ²¹ V || 105.21 ἐστὶ²² V || 105.21-22 λατῖνοι δὲ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα λέγοντες] λατῖνοι δὲ τοῦ υἱοῦ ὡς ἐκ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα λέγοντες V fortasse recte²³ || 105.24 παναγίου πνεύματος in textu a V¹ add. || 106.3-4 οὐδ’ ὡς–πνεύματος V in margine? || 106.5 μέγας βασιλείος V^{pc} (= V¹)²⁴ || 106.7 inter οὗτος οὖν et ἓν τῶ hac verba expuncta in V leguntur: ἓν θησαυροῖς φησί, Χριστοῦ τὸ πνεῦμα, ὡς τοῦ Θεοῦ Λόγου διὰ πνεύματος ἡμῖν ἐνοικιζομένου· ὁ δὲ μέγας Βασιλείος || 106.9-10 τὸ πνεῦμα] τὸ V add. supra lineam || 106.10-11 τὲ καὶ φαινόμενον V¹ add. supra lineam || 106.11 inter φαινόμενον et πνεῦμα hac verba expuncta in V leguntur: πῶς γὰρ ἂν ἡμῖν ἐνοικισθεῖη, εἰ μὴ παρὰ τοῦ υἱοῦ δοθεῖη || 106.14 ἔλαβον] V primum ἔλαβε scripsit, deinde V¹ supra lineam in ἔλαβον correxit || 106.15 inter ἀλλὰ et καὶ ὡς ὁμοφυῆς hac verba expuncta in V leguntur: ἀλλ’ ἐπεὶ διὰ τοῦ πνεύματος ὁ υἱὸς ἡμῖν ἐνοικίζεται κατὰ τὸν θεῖον Κύριλλον, καὶ ἐκ τοῦ πνεύματος κατὰ τοὺς Λατίνους τὸ εἶναι ἕξει ὁ υἱός· ἐπειδὴ κατ’ αὐτούς, ὅτι καὶ διὰ τοῦ υἱοῦ ἐφ’ ἡμᾶς ἔρχεται τὸ πνεῦμα, καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ τὸ εἶναι ἔχει || 106.15 post ὁμοούσιον V primum δὲ addidit, deinde V¹ delevit || 106.16-18 μέγας–καὶ ὁ V¹ add. supra lineam et in margine || 106.17 κεφαλαίῳ om. V (= V¹).

20. Η γραφή παραδίδεται καὶ ἀπὸ τους κώδικες Δ₄, Δ₈ καὶ Λ.

21. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ο V συμφωνεῖ με τους κώδικες Δ, Δ₄, Δ₆, I₃ καὶ Λ₁.

22. Η γραφή παραδίδεται καὶ ἀπὸ τους κώδικες Δ, Δ₄, Δ₆, Δ₈, I₃, Λ καὶ Λ₁.

23. Η γραφή παραδίδεται καὶ ἀπὸ τους κώδικες Δ, Δ₄, Δ₆, Δ₈, I₃, Λ καὶ Λ₁.

24. Το ὄνομα Βασιλείος ἔχει γραφεῖ ἐδῶ πιθανότατα στη θέση του ονόματος Κύριλλος, καθὼς ἀμέσως μετὰ ακολουθεῖ ἓνα χωρίο το οποίο οβελίζεται post correctionem καὶ στο οποίο γίνεται ἀναφορά στους Θησαυροὺς του Κυρίλλου Αλεξανδρείας (προσθήκη μετὰ ἀπὸ το οὗτος οὖν στο 106.7). Παρὰ το γεγονός ὅτι το ὄνομα του Μ. Βασιλείου ἀναφερόταν καὶ παρακάτω στο κείμενο του χφ. ante correctionem, ὁ γραφέας V¹ προτιμᾷ νὰ το γράφει στη θέση του υποκειμένου τῆς προηγούμενης πρότασης, το οποίο ἔχει σβήσει, διατηρεῖ τὴν ἀναφορική πρόταση οὐ καὶ ἀκατάσκευος ἢ ῥῆσις διαφερόντως ἐστὶν καὶ ἰσχυρότερα τῶν λατινικῶν συλλογισμῶν τε καὶ διαίρεσεων που ακολουθεῖ καὶ ἡ οποία ἀναφερόταν ἀρχικὰ στον ἅγιο Κύριλλο καὶ στη συνέχεια διαγράφει το υπόλοιπο τῆς κύριας πρότασης (ἓν θησαυροῖς φησί, Χριστοῦ τὸ πνεῦμα, ὡς τοῦ Θεοῦ Λόγου διὰ πνεύματος ἡμῖν ἐνοικιζομένου) καθὼς καὶ το υποκείμενο τῆς ἐπόμενης πρότασης που εἶναι το ὁ μέγας Βασιλείος.

Αν λάβουμε υπόψη το σύνολο των προσθηκών που σημειώνονται in margine και inter lineas και εξαιρέσουμε, από την άλλη πλευρά, τα χωρία που οβελίζονται, τότε το κείμενο του Vind. post correctionem ταυτίζεται, ουσιαστικά, με αυτό που γνωρίζουμε από την υπόλοιπη χειρόγραφη παράδοση.²⁵ Οι προσθήκες στα περιθώρια είναι ιδιαίτερα συχνές και αντιστοιχούν ενίοτε σε εκτενή χωρία ή ολόκληρες παραγράφους της έκδοσης (82.30-83.19, 84.1-5 και 5-8, 105.11-24),²⁶ γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε, καταρχήν, ότι τουλάχιστον στις περιπτώσεις αυτές δεν πρόκειται για παραλείψεις που έγιναν στη διάρκεια της αντιγραφής, αλλά ότι τα συγκεκριμένα χωρία δεν υπήρχαν ούτε στο βασικό πρότυπο του χφ. Θεωρητικά, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ο γραφέας V¹ να προσπάθησε εκ των υστέρων να βελτιώσει το κείμενο του χφ. αντιπαραβάλλοντάς το με κάποιο διαφορετικό/πληρέστερο πρότυπο. Ωστόσο, το πλήθος και η έκταση των προσθηκών και των άλλων επεμβάσεων που παρατηρούνται σε δύο μικρά σχετικά αποσπάσματα του κειμένου σε συνδυασμό με την ύπαρξη χωρίων τα οποία διαγράφονται post correctionem, δένουν όμως κατά τα άλλα οργανικά με το υπόλοιπο κείμενο, καθώς και το γεγονός ότι σε δύο τουλάχιστον σημεία (83.9 και 84.5-8) οι προσθήκες/διορθώσεις φαίνεται ότι έγιναν από τον γραφέα V¹ σε διαφορετικό χρόνο, μας επιτρέπουν να παραλληλίσουμε την περίπτωση του Vind. με τις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες έχουμε τη μεταγενέστερη επεξεργασία της «πρώτης γραφής» ενός κειμένου από τον ίδιο τον συγγραφέα του.²⁷ Αν συνδυάσουμε τα δεδομένα αυτά με τη μαρτυρία

25. Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε, τουλάχιστον, με βάση το κριτικό υπόμνημα της έκδοσης των Χρήστου – Bobrinsky, τα χωρία τα οποία στον Vind. εμφανίζονται ως προσθήκες in margine ή inter lineas παραδίδονται από τα υπόλοιπα χειρόγραφα κανονικά ενσωματωμένα στο κυρίως κείμενο (μπόρεσα να το επιβεβαιώσω σε ό,τι αφορά τα χειρόγραφα του Αγίου Όρους). Επίσης, τα χωρία του χφ. που εκ των υστέρων οβελίζονται δεν φαίνεται να παραδίδονται από κάποιο άλλο χειρόγραφο (τουλάχιστον από αυτά που χρησιμοποιήθηκαν για την έκδοση).

26. Γενικότερα, σε όλες τις περιπτώσεις τα χωρία που προστίθενται παρουσιάζουν κάποια «αυτονομία», η απουσία τους δηλαδή δεν διαταράσσει το νόημα του αρχικού κειμένου, το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί «πλήρες» νοηματικά και χωρίς τις προσθήκες.

27. Για αντίστοιχες περιπτώσεις πρβλ. I. Ševčenko, «The Authors' Draft of Nicolas Cabasilas' "Anti-Zealot" Discourse in *Parisinus Graecus 1276*», *DOP* 14 (1960) 181-201 (= I. Ševčenko, *Society and Intellectual Life in Late Byzantium* [Variorum Reprints], Λονδίνο 1981, αρ. V)· Sofia Kotzabassi, «Ein neues Autographon des Nikolaos Kabasilas: Der Kodex Vatic. palat. gr. 211», *JÖB* 53 (2003) 187-194· A. Angelou, *Manuel Palaeologos. Dialogue with the Empress-Mother on Marriage* [Byzantina Vindobonensia XIX], Βιέννη 1991, σσ. 13-19. Περισσότερες αντιστοιχίες παρουσιάζει η περίπτωση του Vind. με αυτή του κώδικα Paris. gr. 1247 (φφ. 85-148), στον οποίο παραδίδεται η πρώτη αντιφρονητική πραγματεία του Ιωάννη Καντακουζηνού εναντίον του Πρόχορου Κυδώνη· και σε αυτή την περίπτωση το χειρόγραφο παραδίδει ante correctionem μια συντομότερη παραλλαγή του κειμένου, η οποία διορθώνεται και διευρύνεται στη συνέχεια με πολυάριθμες προσθήκες στα περιθώρια (οι τελευταίες παρα-

του Φιλοθέου Κοκκίνου σχετικά με τη μεταγενέστερη εκ μέρους του Παλαμά επεξεργασία των δύο Ἀποδεικτικῶν Λόγων του *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος*,²⁸ τότε δεν αποκλείεται τα σπαράγματα του Vind. να αποτελούν δείγματα της δεύτερης αυτής «έκδοσης» των κειμένων από τον συγγραφέα, η οποία θα έγινε με βάση κάποιο «επίσημο» αντίγραφο της «πρώτης γραφής» τους και το οποίο, με τη σειρά του, θα μπορούσε να αντιπροσωπεύεται από τον Vind. ante correctionem.²⁹ Η παραδοχή αυτή θα μας οδηγούσε περαιτέρω στο να αναζητήσουμε την προέλευση των συγκεκριμένων παραφύλλων του Vind. σε κάποιο χειρόγραφο που ανήκε στον κύκλο του Γρηγορίου Παλαμά και, ενδεχομένως, στο να ταυτίσουμε το χέρι V¹ με αυτό κάποιου γραφέα που εργαζόταν υπό την εποπτεία του ή και με αυτό του ίδιου του συγγραφέα.³⁰

Η υπόθεση ότι το κείμενο του Vind. ante correctionem συνιστά, κατά πάσα πιθανότητα, δείγμα μιας παλαιότερης παραλλαγής του δεύτερου Ἀποδεικτικῶν Λόγου του Γρηγορίου Παλαμά *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος* μπορεί εύκολα να επιβεβαιωθεί μέσα από τη σύγκριση

δίδονται ως επί το πλείστον κανονικά ενσωματωμένες στο κυρίως κείμενο στα μεταγενέστερα αντίγραφα που ετοιμάστηκαν με εντολή του ίδιου του Καντακουζηνού). Βλ. σχετικά E. Voordeckers – F. Tinnefeld, *Ioannis Cantacuzeni refutationes duae Prochori Cydonii et disputatio cum Paulo patriarcha latino epistulis septem tradita* [CCSG 16], Turnhout - Leuven 1987, σσ. XLIX-LV.

28. Βλ. σχετικά παραπάνω.

29. Το κυρίως κείμενο του χφ. είναι ιδιαίτερα καθαρογραμμένο, ώστε είναι δύσκολο να θεωρήσουμε ότι θα μπορούσε να προέρχεται από το «τετράδιο εργασίας» του συγγραφέα. Επιπλέον, οι διαστάσεις του χειρογράφου (302x215 χιλ.) σε συνδυασμό με την ύπαρξη ερυθρογραφιών συνιστούν ενδείξεις ότι ο Vind. ante correctionem αποτελούσε μάλλον ένα καθαρό/«επίσημο» αντίγραφο του αρχικού κειμένου του Λόγου του Γρηγορίου Παλαμά. Ο Paris. gr. 1247, ο οποίος συνιστά, όπως είδαμε (πρβ. σημ. 27), ένα αντίστοιχο με τον Vind. παράδειγμα ως προς την πρώτη αντιρρητική πραγματεία του Ιωάννη Καντακουζηνού εναντίον του Πρόχορου Κυδώνη, φαίνεται ότι προοριζόταν επίσης αρχικά να αποτελέσει το «επίσημο» αντίγραφο της «πρώτης γραφής» του συγκεκριμένου κειμένου· βλ. σχετικά Voordeckers - Tinnefeld, σ. LI σημ. 20.

30. Το χφ., βέβαια, δεν εμφανίζει σε ιδιαίτερα μεγάλο βαθμό κάποια χαρακτηριστικά που παρουσιάζουν συνήθως τα αυτόγραφα των συγγραφέων ή τα χειρόγραφα των έργων τους που διορθώθηκαν από τους ίδιους, όπως π.χ. εκ των υστέρων επεμβάσεις στα χωρία που προστίθενται (με εξαίρεση τα σημεία 83.9, 84.5-8 και 84.9), συχνές διαγραφές λέξεων ή φράσεων και στη συνέχεια αντικατάστασή τους από άλλες κ.ο.κ. Η απουσία, ωστόσο, των χαρακτηριστικών αυτών μπορεί απλώς να οφείλεται στο γεγονός ότι έχουμε στη διάθεσή μας ένα μικρό μόνο δείγμα κειμένου, δεν γνωρίζουμε δηλαδή ποια εικόνα παρουσίαζε το υπόλοιπο χειρόγραφο, από το οποίο και προέρχονται τα συγκεκριμένα φύλλα του Vind. Επιπλέον, δεν είναι απαραίτητο η μεταγενέστερη επεξεργασία του κειμένου από τον συγγραφέα του να είχε στόχο κατά κύριο λόγο τη βελτίωση του ύφους του, όπως θα υποδηλώναν οι συχνές αλλαγές λέξεων και φράσεων (κάτι τέτοιο, άλλωστε, θα μπορούσε να έχει συμβεί σε κάποια άλλη, ενδιάμεση φάση), ούτε και είναι απαραίτητο όλες οι επεμβάσεις στο αρχικό κείμενο, και ιδιαίτερα οι εκτενείς προσθήκες, να έγιναν in conceptione, γεγονός που θα δικαιολογούσε την ύπαρξη μεταγενέστερων διορθώσεων στα προστεθέντα χωρία.

με τη σλαβονική μετάφραση του έργου. Το ελληνικό πρότυπο της τελευταίας, όπως το ανασυνέθεσε ο Κακριδής, βρισκόταν πολύ κοντά στο κείμενο του Vind. ante correctionem. Τα χωρία τα οποία στον Vind. παραδίδονται ως προσθήκες στο περιθώριο (π.χ. 82.30-83.19, 84.1-5 και 84.5-8) απουσίαζαν από το ελληνικό κείμενο στο οποίο βασίστηκε η μετάφραση.³¹ Αντίστοιχα, το πρότυπο της μετάφρασης περιλάμβανε ορισμένα επιπλέον χωρία τα οποία δεν υπάρχουν στο ελληνικό κείμενο, όπως το γνωρίζουμε από τη χειρόγραφη παράδοση, ταυτίζονται όμως με τα χωρία εκείνα που οβελίζονται στον Vind. post correctionem (π.χ. προσθήκη μετά από το *ἀπερινοήτων* στο 104.4 και μετά από το *ἐκ τοῦ υἱοῦ* στο 104.15).³² Το ελληνικό κείμενο της σλαβονικής μετάφρασης αντιπροσωπεύει, όπως έδειξε ο Κακριδής, μια παλαιότερη παραλλαγή των Άποδεικτικῶν Λόγων του Γρηγορίου Παλαμά, η οποία ταυτιζόταν, πιθανότατα, με την αρχική «έκδοση» των κειμένων που ετοίμασε ο συγγραφέας περί το 1334/35. Δεν υπάρχει, επομένως, αμφιβολία ότι τα αποσπάσματα που παραδίδονται στα παράφυλλα του Vind. συνιστούν τα πρώτα γνωστά δείγματα του ελληνικού κειμένου της παλαιότερης αυτής παραλλαγής των Λόγων και αντιπροσωπεύουν τη φάση ακριβώς της μετάβασης από την πρώτη «έκδοση» των συγκεκριμένων έργων στη δεύτερη. Η έρευνα αναξιοποίητου μέχρι σήμερα χειρόγραφου υλικού θα μπορούσε, μελλοντικά, να φέρει στο φως και άλλα αντίστοιχα δείγματα.

Θεσσαλονίκη

ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ

31. Πρβ. Κακριδής, σσ. 60-61.

32. Πρβ. ό.π., σ. 78.

Vind. Theol. gr. 78, φ. Vr.

Vind. Theol. gr. 78, φ. 363/1r.